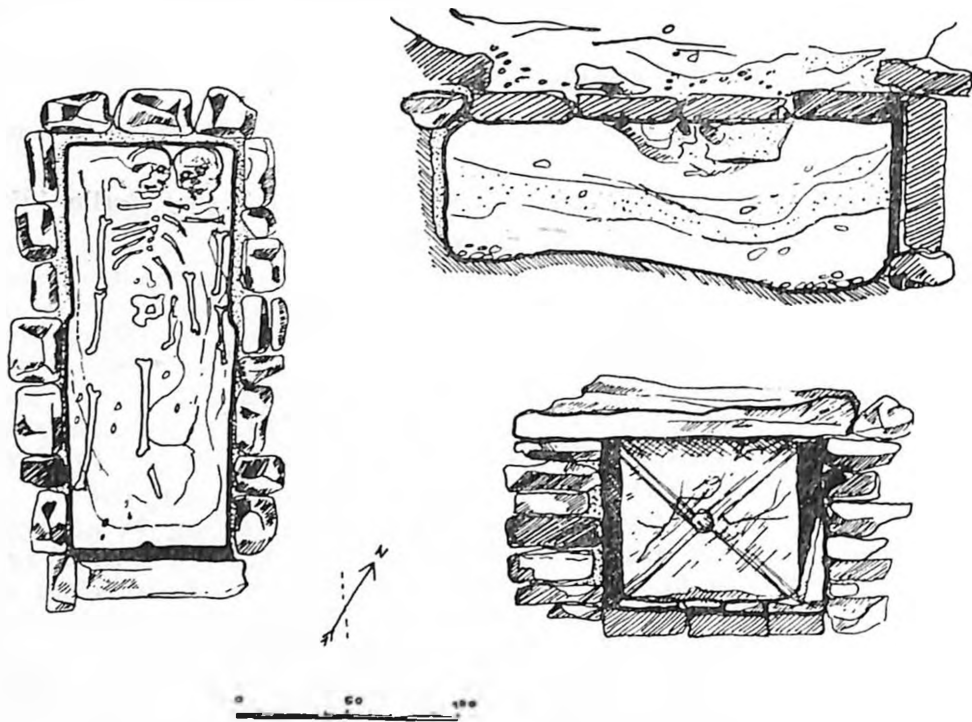


### JEVREJSKA GROBNICA U DUKLJI\*)

Pri sistematskom iskopavanju istočne nekropole Dokleje, otkrivena je 1960. godine među paganskim grobovima i jedna grobnica koja zbog izuzetne unutrašnje dekoracije zaslužuje posebnu pažnju. Ova grobnica se nalazi na krajnjem jugoistočnom delu nekropole, tj. u njenom perifernom pojasu gde se grobovi proređuju i naglo gube<sup>1</sup>).

Kao i ostali grobovi na istočnoj nekropoli i ova je grobnica (grob broj 281) ukopana u sloj šljunkovitog aluvijalnog nanosa.

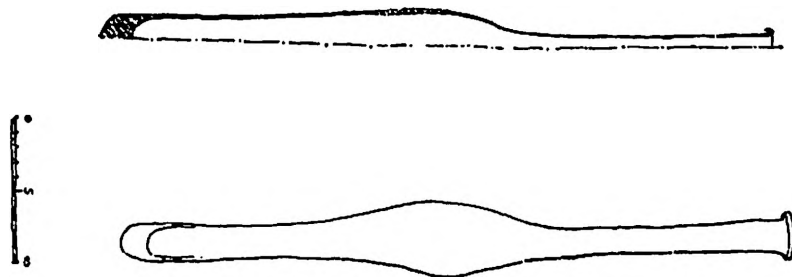


Sl. 1 — Izgled i presek groba broj 281

Bočne strane, ozidane od pritesanog kamena vezanog malterom, zatvaraju pravougaoni unutrašnji prostor dimenzija  $2,07 \times 0,84 \times 0,86$  m (sl. 1). Grobnica je pokrivena sa četiri masivne kamene ploče i

\*) Duklja (Doclea), antički grad nedaleko od Titograda u Crnoj Gori.

orijentisana je u pravcu S—J, sa skretanjem od 38° prema zapadu. Šljunkovito dno grobnice nije ravno već je ukošeno od severne prema južnoj strani. Unutrašnji prostor je nešto proširen u severnom delu. Grobnica je na južnoj strani zatvorena velikim kamenim blokom i pravougaonom opekom koja je ukrašena dijagonalno povučenim kanelurama. U grobnici su sahranjena dva pokojnika sa glavama na severnoj strani. Sahranjivanje je vršeno u dva maha. Skelet prvobitno inhumiranog, samo delimično očuvan, leži uz sam istočni zid, dok je naknadno sahranjeni položen gotovo u centru grobnice. Zbog loše očuvanosti kostiju, naročito karličnog dela, nije moguće tačno odrediti polove. Sigurno je, međutim, da su ovde inhumirane odrasle osobe. Pored desne butne kosti naknadno sahranjenog nađen je veliki vretenasti ungventarijum dužine 47,5 cm od zelenog stakla (sl. 2). To je i jedini grobni priloga u ovoj grobnici.

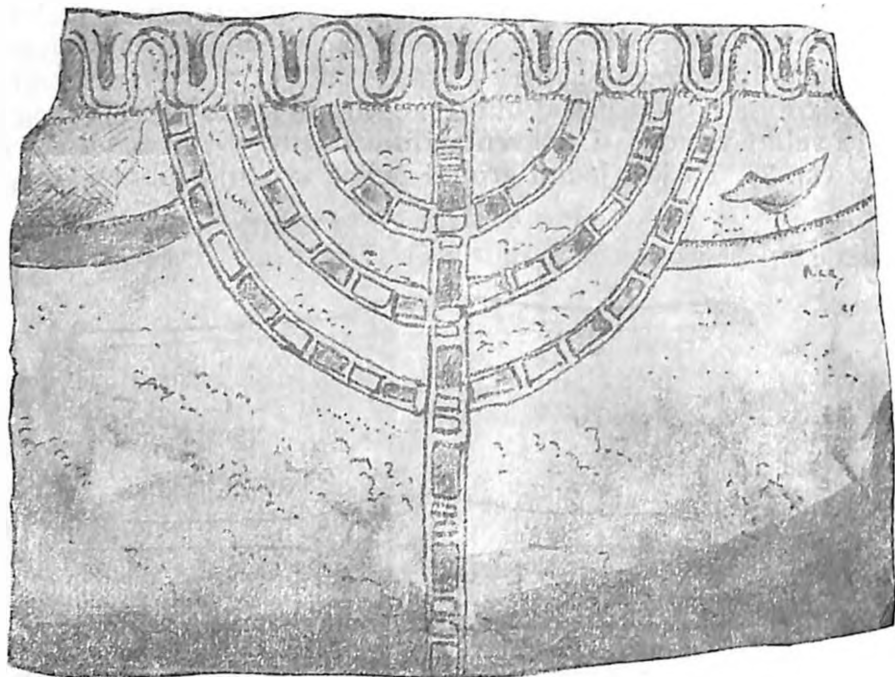


Sl. 2 — Stakleni ungventarijum

Konstrukcija, oblik i orijentacija grobnice, kao i položaj kostura i priloga ne predstavljaju nikakvu izuzetnu pojavu na istočnoj nekropoli Dokleje. Međutim, dekoracija izvedena na njenim omalterisanim bočnim stranama do te mere je neuobičajena i specifična, da se grob br. 281 mora izdvojiti od ostalih grobova na istočnoj nekropoli kao posebno važan dokument za upoznavanje stanovništva antičke Duklje, odnosno njihove verske pripadnosti.

Napomenuto je da su bočne strane grobnice, izuzev južne, gde se nalazio ulaz, pokrivena debljim slojem maltera. Međutim, ovaj sloj je samo na severnoj strani presvučen slojem finijeg maltera koji je posebno uglačan i tako pripremljen za slikanje. Spoljne konture predstavljenih motiva izvedene su jednom vrstom dubokog graviranja u još svežem malteru, a zatim su međuprostori slikani crvenom i tamnoplavom bojom u tehnici al fresco. Cela kompozicija razdeljena je u tri polja koja sa gornje strane povezuje jedan zajednički arhitektonsko-dekorativni okvir. Centralni motiv prikazan na severnom zidu sastoji se iz velikog sedmokrakog svećnjaka flanki-

ranog girlandama i figurama ptica (sl. 3 a). Bočno, na istočnom zidu, naslikana je vreža ili venac sa krupnim, srcolikim listovima (sl. 3 b), a levo, na zapadnom zidu, nalazi se jedna iskidana i nedovoljno jasna kompozicija u kojoj se naslućuju predstave zvezde (šestokrake?), jedne posude i nekoliko plodova (limun). Iznad sva tri polja ispada plastičan venac, u stvari istureni gornji red tesnika, ukrašen nekom vrstom kimatijona koji imitira dekorativnu



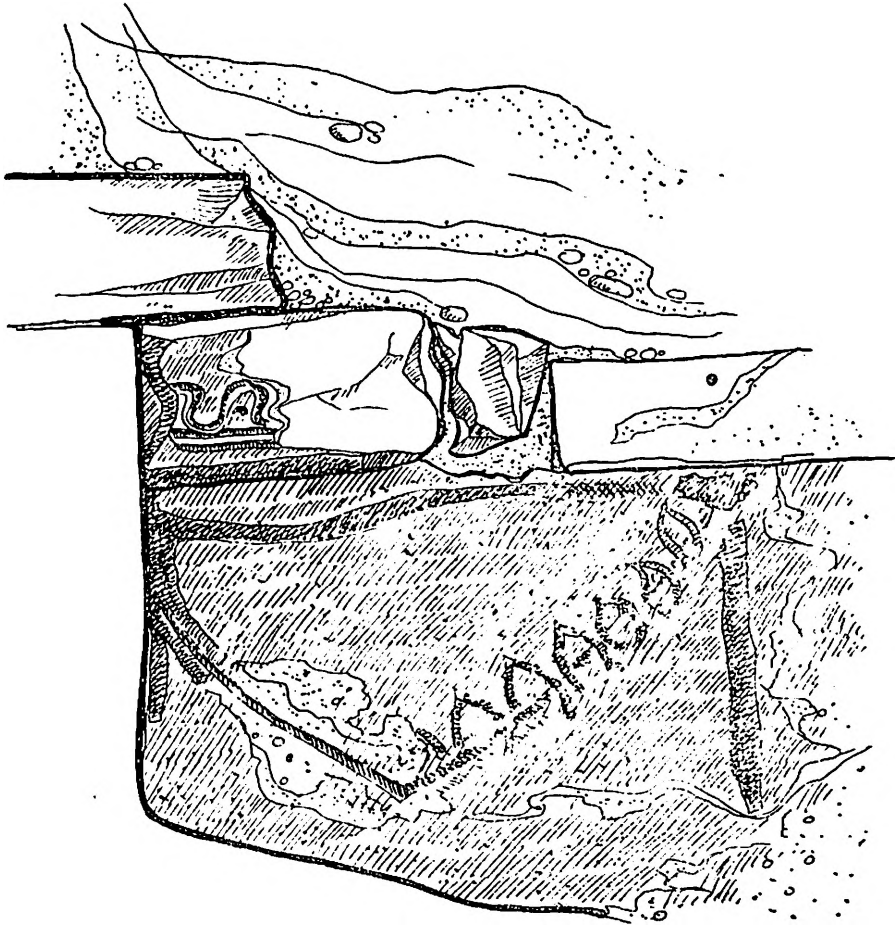
Sl. 3a — Severni zid groba broj 281

arhitektonsku kamenu plastiku. Pošto se ovaj friz prekida na istočnom i zapadnom zidu, njime je prošireni severni deo grobnice još više akcentovan i izdvojen u posebnu celinu.

Iako kompoziciono razbijeni, svi motivi predstavljeni na zidovima groba broj 281 čine jednu idejnu celinu. Veliki sedmokraki svećnjak (menora), girlande sa figurama ptica (verovatno golub), zvezda, venac, kulna posuda za ulje, nar ili limun, svi ovi detalji pripadaju dobro poznatoj jevrejskoj ikonografiji. Menora postaje već posle smrti poslednjeg hasmonejskog kralja simbol svih Jevreja<sup>2)</sup>, a i ostali prikazani oblici uključuju se u simbole ili kulturne predmete jevrejske vere, odnosno predstavljaju glavne motive stare jevrejske umetnosti.<sup>3)</sup> Njihova pojedinačna ili skupna predstava sreće se redovno u sinagogalnoj umetnosti, u katakombama Galileje, na novcu i predmetima svakodnevne upotrebe, i to ne samo u Palestini, već i na svim područjima velike jevrejske dijasporc. Mada je

poreklo gotovo svakog ovog motiva u osnovi pagansko, tek su jevrejska religija i umetnost ulile u njih novi simbolični smisao<sup>4</sup>).

Dekoracija grobnice broj 281 potpuno je jevrejska ne samo ikonografski već i po načinu izvođenja, odnosno stilskom tretmanu. Mada je graviranje kombinovano sa slikanjem normalna pojava u grčko-rimskoj slikarskoj tehnici al fresco i al secco, pri ukrašavanju



Sl. 3b — Istočni zid groba broj 281

groba br. 281 urezivanje je naglašeno do te mere, da cela dekoracija deluje pre kao primitivni reljef ili gravura nego kao freska. Sem toga je izostavljeno slikanje fona, inače uobičajeno u fresko-slikarstvu, a uloga boje svedena je samo na dopunu osnovnog crteža. Ovakav postupak odgovara prvenstveno radu u kamenu ili drveću. Zato su predstave u grobu 281 stilski bliže reljefu nego slikarstvu. Dekoracija dukljanske grobnice stilski je vrlo bliska ukrasima na

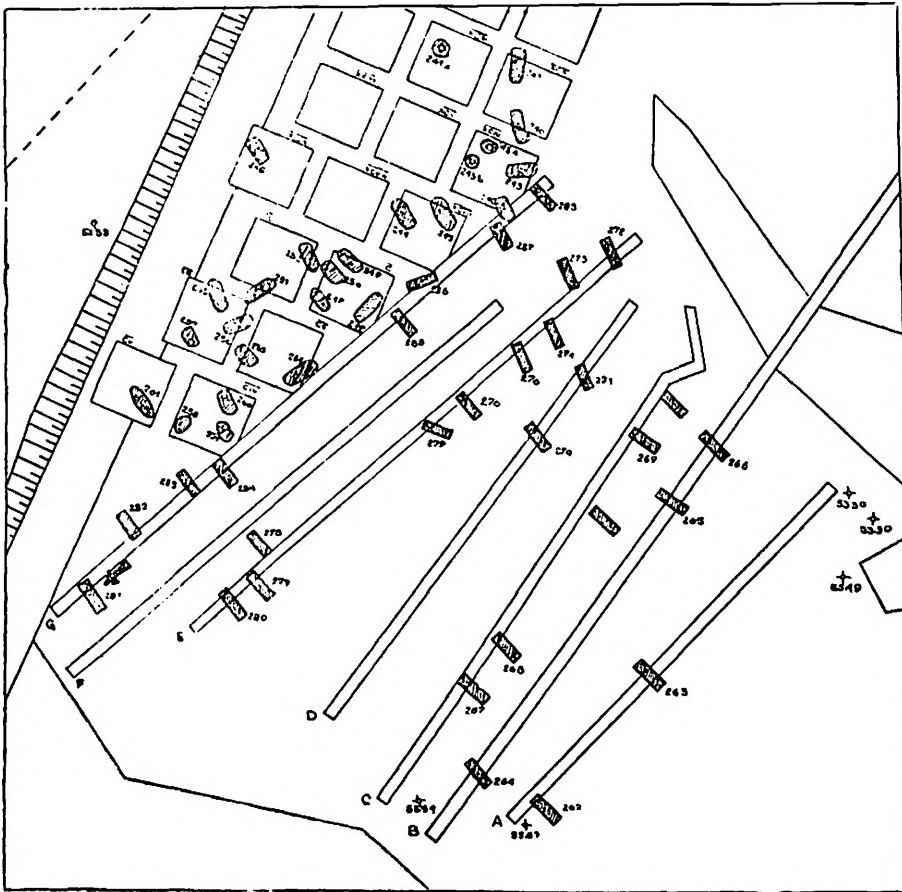
kamenim sarkofazima iz katakombe br. 20 u Bet Šearimu<sup>5</sup>). I ovde su ugravirane ili reljefne predstave često dopunjene bojom, a pojedini motivi nisu uvek međusobno povezani već su raspoređeni slobodno po površinama. Posmatrana u celini dekoracija groba broj 281 udaljava se potpuno od kasno-antičkog fresko-slikarstva, odnosno ona se po ikonografiji, stilu i tehničkim odlikama vezuje za osnovne tokove stare jevrejske umetnosti.

Ipak ikonografska shema, kao i navedene stilske i tehničke karakteristike ne omogućuju da se bliže utvrdi vreme ukrašavanja ove dukljanske grobnice. Napomenuto je, da se predstave menore sreću već od vremena kralja Matatije Antigona, a i ostali motivi čine uobičajenu dekoraciju spomenika jevrejske umetnosti. Menora prikazana u grobu br. 281 po obliku je gotovo identična sedmokrakim svećnjacima koji flankiraju kovčeg Tore na mozaiku sinagoge u Naaranu kod Jerihona<sup>6</sup>). Vincent je ovaj mozaik datirao u III vek, ali, kako je E. Sukenik za sinagogu u Naaranu predložio znatno kasnije datume<sup>7</sup>), ni ova analogija nema naročite hronološke vrednosti.

Za tačnije datiranje groba br. 281 mnogo je značajniji vretenasti stakleni ungentarijum nađen pored desnog femura naknadno ukopanog pokojnika. Obično se smatra da toaletne boce ovog oblika potiču iz Egipta<sup>8</sup>), ali pošto se one sreću i u oblasti Rajne i Dunava, sigurno je da su proizvođene i van Egipta<sup>9</sup>). Ova vrsta ungentarijuma retko se pojavljuje u Maloj Aziji i Siriji<sup>10</sup>). Sve primerke iz Podunavlja A. Radnoti datira u IV vek, odnosno smatra da je ova vrsta kozmetičkih boca propagirana -u vreme Konstantinove dinastije iz rajnske oblasti<sup>11</sup>). Mada je zasađ poznat mali broj sigurno datiranih vretenastih ungentarijuma, nekoliko grobnih celina iz Kelna i Modene utvrđuju vreme njihove proizvodnje u sam kraj III veka i u prvu polovinu IV veka n. ere<sup>12</sup>). Na istočnoj nekropoli Dokleje ungentarijumi ovog tipa nađeni su i u grobovima broj 3 i 4, koji se takođe mogu datirati u prvu polovinu IV veka. Pošto sahranjivanje na istočnoj nekropoli prestaje sredinom IV veka, sigurno je da i grob broj 281 treba datirati najkasnije u prvu polovinu ovog stoleća. Međutim, pošto je vretenast ungentarijum stavljen u grob tek pri inhumaciji drugog pokojnika, sama grobna dekoracija mogla je biti izvedena i nešto ranije, pri kraju III ili u prvim decenijama IV veka n. e.

Otkriće jevrejske grobnice na istočnoj nekropoli Dokleje predstavlja nov i značajan dokument za proučavanje jevrejske dijaspore na Balkanskom poluostrvu, posebno u okviru rimske provincije Dalmacije. Dosad je poznat izuzetno mali broj jevrejskih spomenika iz balkanskih provincija, naročito iz prvih vekova carstva. Prisustvo Jevreja na Balkanskom poluostrvu do II veka n. e. dokumentovano je samo natpisom iz Delfa i pisanim izvorima (Dela apostolska, Filon), i to samo za područje Grčke i Makedonije<sup>13</sup>). Jevrejski spomenici iz dublje unutrašnjosti Balkanskog poluostrva i Panonije kasnijeg su datuma<sup>14</sup>). F. Bulić je 1927. godine prikupio nekoliko

karakterističnih jevrejskih spomenika iz Dalmacije<sup>15</sup>), a R. Marić, govoreći 1933. godine o Jevrejima na teritoriji naše zemlje, pridodao je njima samo još jedan grčki natpis sa jevrejskim imenom iz Makedonije i poznat Poliharmov zavet otkriven u Stobima<sup>16</sup>). Pošto od toga vremena pa sve do otkrića groba br. 281 u Duklji nije nađen ni jedan značajniji jevrejski spomenik na našoj teritoriji, ni danas nije moguće dati iscrpnije podatke o Jevrejima u rimskim balkanskim provincijama. Pa ipak, otkriće jevrejske grobnice u Duklji je od višestrukog značaja i pokreće nove probleme. Na prvom mestu postavlja se pitanje o odnosu između pagana i ispovednika Mojsijeve religije u okviru jednog velikog rimskog naselja krajem III



Sl. 4 — Jugoistočni deo istočne nekropole Dokleje

ili u prvim decenijama IV veka. Istočna nekropola Dokleje je izrazito paganska. Mada je grob broj 281 ukopan na periferiji ove nekropole, ipak je on okružen paganskim grobovima i zadržava njihov red i orijentaciju (sl. 4). Pri iskopavanju nije zapažena nikakva

ograda niti je u obližnjim grobovima nađen materijal koji bi ukazivao da su pokojnici sahranjeni na ovom delu nekropole Jevreji. Iako južni prostor nije istražen, malo je verovatno da bi se ovde otkrili jevrejski grobovi, odnosno posebno jevrejsko groblje. Čini se pre da grob br. 281 predstavlja grobnicu jedne jevrejske porodice doseljene u Dokleju u vreme tetrarhije ili Konstantina Velikog. U grobu su nađeni skeleti samo dva pokojnika, verovatno muža i žene, što znači da su možda već njihovi neposredni potomci napustili Dokleju. Pošto u Dokleji verovatno nije bilo više Jevreja, a verovatno ni posebnog jevrejskog groblja, to je i ova porodična grobnica ukopana u okvire paganske nekropole. Da bi se ipak jasno izdvojila od grobova pagana, izvedena je u njoj karakteristična dekoracija iznad glava pokojnika koji su živeli i sahranjeni pod okriljem svoje vere.

#### BELESKE:

1. Sistematska ispitivanja istočne nekropole vršena u periodu 1959—1960. godine organizovao je Arheološki institut u Beogradu u zajednici sa Zavodom za zaštitu spomenika kulture Socijalističke Republike Crne Gore i Zavičajnog muzeja u Titogradu. U ovom vremenu je istražena površina od 4000 kvadratnih metara i otkriveno ukupno 339 grobova. Istočna nekropola prostire se istočno od bedema Dokleje i zahvata prostor na levoj obali Morače. Najstariji grobovi potiču iz vremena julijejsko-klaudijejske dinastije, a najmlađi iz sredine IV veka n. e.
2. V. Nedomački, *Stara jevrejska umetnost u Palestini*, 1964, str. 59.
3. Ibid. 96. sqq.
4. E. R. Goodenough, *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period*, I—VIII, New York 1953—1958, passim.
5. V. Nedomački op. cit. 109 sqq.
6. Ibid. sl. 104 b.
7. Ibid. 131 sqq.
8. A. Radnoti, *Intercisa II*, 1957, p 145 sqq.
9. Ibid. 145 sqq; O. Vessberg, *The Hellenistic and Roman Periods in Cyprus (The Swedish Cyprus Excavaton, Vol. IV, Part 3, 1956)*, 206.
10. A. Radnoti op. cit. 145 sqq.
11. Ibid. 145 sqq.
12. C. Isings, *Roman Glass from dated finds*, 1957, 126.
13. R. Marić, *Antički kultovi u našoj zemlji*, 1933, 79.
14. Ibid. 79 sqq.
15. F. Bulić, *Jevrejski spomenici u rimskoj Dalmaciji i jevrejsko grobište u Solinu*, *Vjesnik za arh. i hist. dalmatinsku* XLIX, 1926—1927, 116 sqq.
16. Op. cit. 79 sqq.